

Rafiq Yusifoglu

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN
ƏSASLARI

RAFIQ YUSİFOĞLU

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN
ƏSASLARI

187.3

Dərslük Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodiki Şurası "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" bölməsinin 23 mart 2004-cü il tarixli qərarı (protokol №8) və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 26. 03. 2004-cü il tarixli əmri ilə (əmr № 247) təsdiq edilmişdir.

Bakı
Şirvanəşr
2005

SUMQAYIT
DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
KİTABXANA

Beynəlxalq Qızıl Priz laureatı (Madrid, 2004)
Şirvanəşr, 91 (805), 2005
Nəşir Qəşəm İsabəyli

Elmi redaktoru

Yaşar Qarayev

*Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Rə'yçilər

Məhərrəm Qasımlı

filologiya elmləri doktoru, professor

Akif Hüseynov

filologiya elmləri doktoru, professor

Rafiq Yusifoğlu

*Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərslik.
Təkmilləşdirilmiş yeni nəşri. Bakı, Şirvanəşr, 2005, 276 səh.*

"Qızıl qələm", "Vətən", "Araz", "İlin ən yaxşı kitabı", "Tofiq Mahmud" mükafatları laureatı, görkəmli Azərbaycan şairi, tanınmış ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, publisist Rafiq Yusifoğlu "Yurdum-yuvam", "Ətirli düymələr", "Ocaq yeri", "Aylı ciğir", "Qəm karvanı", "Həsret köçü", "Şirin yağış" (rus dilində), "Böyük arzuya gedən yol", "Çiçək yağışı", "Təzə sevdalara doğru", "Söz çəmənli", "Ayrılığın qəm hasarı", "Günlərimiz, aylarımız" adlı şe'r, "Bahar qatırı", "Şirin yuva" adlı nəsr, "Xatirə kəcavəsi", "Bir sevdalı ürəyim var" adlı publisistik kitablarının, "Azərbaycan poeması: axtarışlar və perspektivlər" monoqrafiyasının, "Kitabi-Dədə Qorqud" adlı komikslər toplusunun, "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları", "Uşaq ədəbiyyatı", "Müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid" dərsliklərinin müəllifidir. Rafiq Yusifoğlunun "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" adlı kitabının yeni, təkmilləşdirilmiş nəşri ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabda ədəbiyyatımızın nəzəri problemləri haqqında proqrama uyğun, sistemli şəkildə mə'lumat verilir. Müəllifin bədii söz, onun xüsusiyyətləri və poetikası haqqında mülahizələri maraq doğurur. Dərslikdən müəllimlər, ədəbiyyat həvəskarları, orta məktəb şagirdləri də bəhrələnmə bilirlər.

83.3. Az(2)

R -----

054

© Rafiq Yusifoğlu, 2005

*Ünvan: Bakı - Az 1021, Badamdar şos. 77.
Tel.: 492-92-27, 492-93-72, 434-70-94, (850) 316-23-40.*

GİRİŞ

Hər bir fənnin, elmin özünəməxsus problemləri olur. Ədəbiyyatşünaslığın predmeti, tədqiqat obyektı isə bədii ədəbiyyatdır.

Bəs nədir ədəbiyyat?

Ədəbiyyat öz ilkin mə'nasını "ədəb" sözündən götürsə də, mahiyyətə daha geniş anlayışı ifadə edir. "Literatura", "litriçə" sözlərinin ilkin mə'nası isə "yazı" anlamına gəlir. "Yazı" ilə "ədəb" sözləri tamamilə ayrı mə'naları versələr də, ədəbiyyatla literatura, litriçə sözləri eyniyyət təşkil edir, eyni leksik anlayışı ifadə edir.

Ədəbiyyata müxtəlif təriflər verilmişdir. Hamının gəldiyi ən əsas ümumi qənaət isə bundan ibarətdir ki, ədəbiyyat söz sənətidir. Əgər incəsənətin başqa sahələrində həyatı əks etdirərkən rənglərdən, boyalardan, qranitdən, gipsdən, müxtəlif çeşidli məmulatlardan istifadə olunursa, bədii ədəbiyyatın tikinti materialı sözdür. Sənətkar ancaq söz vasitəsi ilə tikir, qurur, yaradır. Müxtəlif çeşidli, bədii formalı əsərlərin hamısı üçün bədii söz mövcudluq vasitəsidir.

Elmlə ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi də həmişə aktual olmuşdur. Ədəbiyyat tarixi göstərir ki, yalnız elmə əsaslanan bədii ədəbiyyat nümunələri əsrlərin sınağından çıxıb bilməmişdir. Elmi fikirlərin bədii şəkildə əksi olduqca faydalıdır. Bütün görkəmli söz ustalarının əsərlərində onların elmi-nəzəri təfəkkürünün izlərini sezmək o qədər də çətin deyildir. Görkəmli sənətkarların, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin və başqalarının yaradıcılığının müxtəlif elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqə kontekstində öyrənilməsi heç də təsadüfi deyildir.

Yazıçı və şairlərin əsərlərində irəli sürülən ideyaların sonralar alimlər tərəfindən reallaşdırılması da danılmaz faktlardır.

Məsələn, məşhur fransız yazıçısı Jül Vernin bədii əsərlərində müxtəlif elm sahələrinə aid verdiyi hipotezlər sonralar elm tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Onun əsərlərində söhbət açılan aviasiya, aya uçuş, sualtı qayıqlar, səsli kino, uzaqvuran toplar, radio, televiziya, elektrik mühərrikləri, kosmik uçuşlar və s. indi dövrümüzün reallığına çevrilmişdir. Sialkovski e'tiraf edirdi ki, onun ürəyinə kosmik uçuşlar haqqında ilk inam toxumlarını Jül Vern salmışdır. Dünyanın görkəmli alimlərindən Mendeleyevin, Jukovskinin və b. bu görkəmli yazıçının adını minnətdarlıqla xatırlamaları da təsadüfi deyildir. Bə'ziləri isə belə düşünürdülər ki, bu qədər işi bir adam görə bilməz. Yəqin ki, Jül Vern adı ilə böyük bir alimlər qrupu fəaliyyət göstərir.

[Ədəbiyyatla elm bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, alimlər bu nəticəyə gəlmişlər ki, ədəbiyyat elm deyil, söz sənətidir. Elmin də, ədəbiyyatın da obyektı həyatdır. Lakin bədii in'ikasla elmi in'ikas bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Ədəbiyyat üçün elmlikdən, faktlardan çox bədiilik, obrazlılıq əsasdır, "Ədəbiyyat sürətli təfəkkür olub, ictimai həyatı və təbiəti bədii söz və obrazlarla əks etdirən söz sənətidir."

Bəs nədir bədii söz?

Söz ilahi bir qüdrətə malikdir. Söz hikmət xəzinəsinin qiymətli incisidir. Sözün işığında haqqın nuru var. Ulu Nizami inci tək sözlər seçməyi, az danışmaq az dinməyi, sözünün yerini bilməyi insanın ən ali keyfiyyəti hesab edirdi. Böyük Füzuli təsadüfi demirdi ki, ilahi feyzdən bir xəzinədir söz, sözün, şe'rın qiyməti onun düzlüyündədir:

Artıran söz qədrini siddə ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin cəylər ol miqdar söz.

Sokrat "Söz əsər etməyəne çubuq da kömək etməz", Şekspir "Xoş söz qapıları açar" qənaətinə təsadüfi gəlməmişdi.

Lev Tolstoy həcmi çox çıxan məktublarının sonuna "Uzun yazdığım üçün məni bağışlayın, qısa yazmağa vaxtım olmadı" kəla-

minı da təsadüfi yazmırdı. Əli Kərim oxucu üçün "hörmət sətri" saxlamağın vacibliyini xüsusi vurğulayırdı.

Balzak yazıçını cəmiyyətin, bəşər tarixinin katibi, M. Qorki isə insan qəlbinin mühəndisi adlandırır. Bir məsələ var ki, mühəndis öz yaratdığıni idarə edir. Yazıçının işi isə bir qədər çətindir. Çünki insan qəlbinin yaradıcısı o yox, Allahdır. Allahın yaratdığıni sözün bədii gücü ilə ehtizaza gətirmək, həyəcanlandırmaq, ona ədəbi zövq vermək, lazım gələrsə səfərbər etmək çox çətin işdir. Ancaq bir məsələ də var ki, şairlər, yazıçılar Allahın xüsusi iste'dad, qabiliyyət verdiyi insanlardır. Görünür, "Peyğəmbərlərdən sonra şairlər gəlir" kəlamı da elə belə, təsadüfən yaranmayıb. Yaradıcı adamlar zaman-zaman insanların dostu, məsləhətçisi, müəllimi olublar.

Sözlə ən çox oynayan, onun nazını çəkən şairlərdir. Şairin gözlərinə gözəl görünən kimi, söz onun qəlbində ulduzlar kimi sayır. Şair müəyyən mə'nada söz ağacına bənzəyir. Həyat hadisələrini sənətkarlıq süzgəcindən keçirib bədii əsərə çevirən şairin çiçəkdən çiçəyə qonub bal çəkən arıya da bənzəri var.

Kim zəhmətə könül versə,
Övvəl-axır xeyir çəkər.
Arı güldən, çiçəkdən bal,
Şair sözdən şe'r çəkər.
Hər ikisi ləzzət alar
Ömrün gecə-gündüzündən.
O, güllərin ləçəyindən,
Bu, qızların gül üzündən.
Arının öpüşü qalar
Çiçəklərin yanağında.
Şair sözü bala dönər
Gözəllərin dodağında.

Söz hikmət sarayının kərpicləridir. Xalqımızın keşməkeşli tarixi də sözlər vasitəsi ilə bizə yadigar qalıb. Hikmətli söz onu yaranın heykəli sayılmalıdır.

Ədəbiyyatın başlıca tədqiqat obyektı olan insanlar da sözlər kimidir. Maksim Qorki ədəbiyyatı insanşünaslıq adlandırmaqda

yanılmamışdı. Ədəbiyyat sözlərin sehri gücü ilə insanın mə'nəvi dünyasına ayna tutur. Sözlər ümumi lüğətin tərkib hissəsi olduğu kimi, insanlar da cəmiyyətin tərkib hissəsidir. İnsanlarsız cəmiyyət yoxdur, sözlərsiz dil. Dilin lüğət tərkibindəki sözlər də cəmiyyətdəki insanları xatırladır. İnsanlardan biri dəbdə olduğu kimi, sözlərdən də hansısa dəbdə olur, çox işlənir, çox işlədilir.

Sözlər və insanlar. Bunlar bir-birinə çox oxşayır. Söz insanın, onun düşüncəsinin, hissəsinin, sevgisinin, ağrısının, əzabının, qəzəbinin, nifrətinin obrazıdır. İnsanı qiymətə mindirən də, onu qiymətdən salan da sözdür. İnsanlar da, sözlər də təklidə qüdrətli görünür.

Dildə hər sözün öz yeri olduğu kimi, cəmiyyətdə də hər insanın öz yeri var. Dünyada nə sözün, nə də insanın yeri boş qalmalıdır. Bu insan öldüsə, onu başqası əvəz etməlidir. Bu söz öldüsə, onun yerindən başqa bir söz boy atmalıdır. Bəzi adamlarda leksikonumuzda vətəndaşlıq hüququ qazanmış alınma sözləri dildən qovmaq, onun yerinə başqa söz gətirmək meylə var. Mən bunu ədalətsizlik hesab edirəm.

Bir söz o biri sözə öz lazımlılığını sübut eləyir, onu "vurub öldürür", dilin lüğət tərkibindən özünə havadarlar çağırır. İnsanın isə havadarı həmişə onun yanındadır.

Sözlər lüğətdə əlifba sırası ilə düzülür. Ancaq eyni hərflə, eyni səslə başlayan sözlər bir-birinə zahirən oxşadıqları kimi, eyni boy-buxunda olan, hətta eyni nəslin nümayəndəsi olan adamlar da birlərindən öz sözləri ilə seçilir. Söz onu deyən, danışan, yazanın səviyyəsinin me'yarıdır. Söz şair ürəyinin şirəsidir, zaman-zaman yaşayan həyat iksiridir. Tarix, zaman dəyişdikcə insanlar qocalır, hisslər isə qocalmır. Vaxtilə Nizamini, Füzulini ehtizaza gətirən poetik parçalar indi bizim də qəlbimizi eyni ahənglə döyündürür. Sözün gözəlliyini dərk etməyi bacaran adam xoşbəxtlərin xoşbəxtidir. Ancaq təəssüf ki, bu xoşbəxtlik çoxlarına nəsib olmur.

Söz məqamında gözəl olduğu kimi, insan da öz yerində olanda gözəldir. Söz dilin lüğət tərkibində həmişə növbə gözləyir, özünü gözə soxmur. Söz sərrafi məqam gələndə ümumi boy sırasında

heç nə ifadə etməyən həmin sözü tapıb yerinə qoyur və beləliklə, söz ilahi bir qüvvə kəsb edir. Deməli, dilimizdə hər cür söz var, onu qaydasınca düzən sənətkar lazımdır. Söz də, insan da öz yerini tapanda gözəl olur.

Pablo Neruda yazırdı: "Mənim həyatım sözlərdir, gözəl sözlər. Mən sözlər içində yaşayıram, özüməməxsus olan bir nağıl sarayı kimi."

Anaların qucağında
Gül qoxulu körpədi söz.
Ürəklərin arasında
Bir qırılmaz körpüdü söz.
O, don geyib insanların
Neçə kövrək duyğusundan.
Eləyibdir "bidar" bizi
"Xəbi-ocəl" uyğusundan.
Evsizlərə, yurdsuzlara
Söz ev olub, söz kənd olub.
Vətəninə qəribsəyən
Bir şirin dilə bənd olub.
İnsanlar ac qarışqa tək
Dadanıb, dərşib sözə.
Nizamilər, Füzulilər
Qaynayıb, qarışib sözə.
Söz isidir qəlbimizi
Köz içində yaşayırıq.
Şair sözdən qala tikir,
Biz içində yaşayırıq.

Obrazlı söz yoxdursa, sənət yoxdur, ədəbiyyat yoxdur. Bir var söyləyəsən ki, mən sevgilimi dəhşətli dərəcədə qısqanıram. Bir də var ki, Sarı Aşıq kimi deyəsən:

Mən Aşıq baxtı yarım,
Baxtımın taxtı yarım.
Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı, yarım?

Bir var deyəsən ki, mənim dərdim çoxdu. Bir də var deyəsən ki:

Olsaydı mündəki dərd Məcnuni-mübtələdə,
Quşmu qərar tutardı başındakı yuvadə?

(M. Füzuli)

Sözün qüdrətindən, bədii sözdən məharətlə istifadə edən şairlər
sözü adi məqamdan ilahi məqama çatdırıblar.

Bir var deyəsən ki, "Yağış yağır, yer islanır, yarım gözləyir
məni", bir də var ki, deyəsən:

"Pəncərəmə hicran yağır damcılarını naxış-naxış."

Bu misrada metaforadan məharətlə istifadə edən Bəxtiyar Va-
habzadə sözün tə'sir gücünü qat-qat artırmağa müvəffəq olmuşdur.

Bəlkə də bu müqəddimə sizə uzun göründü. Ancaq bədii söz-
süz ədəbiyyat yoxdur. Bədii söz ədəbiyyatın qanı, canı, cövhə-
ridir.

Müsaibələrimdən birində demişdim ki, bizdə kifayət qədər
iste'dadlı yazıçı var, ancaq təəssüf ki, poetik duyumu olan oxucular
çox azdır. Mən yenə də bu fikirdə qalırım. Üstəlik onu da təəs-
süflə qeyd etməliyəm ki, zövqlər getdikcə korlanır, bayağı ədəbiy-
yatla əsl ədəbiyyatı bir-birindən ayırmaq me'yarı itir.

Ulu Məhəmməd Füzulinin bu misrasını yəqin yaxşı xatırla-
yırsınız: "Bir dövrəyəm ki, nəzm olub xar." Bəli, indi biz də
ədəbiyyatın gözdən düşdüyü, adını yaza bilməyənlərin "yazıçıya,
şairə, dramaturqa, bəstəkara" çevrildiyi, kütlə arasında bədii me'-
yarın itdiyi bir zamanda yaşayırıq. Təəssüf ki, yaxşı ilə pisi bir-
birindən ayırmaq me'yarı itib. Gənc nəslə tə'sir etmək üçün həm
klassik, həm də müasir ədəbiyyatı yeni aspektdə təhlil, təbliğ et-
mək üçün bizə yeni təfəkkürlü ədəbiyyatşünaslar lazımdır.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də mütləq xatırlatmalıyam.
Ədəbiyyat sevgi işidir. Gözəl ədəbiyyatçı olmağın yolu da məhz
bu sevgidən başlayır. Sevgi yoxdursa, çəkilən zəhmətin də bir qə-
piklik əhəmiyyəti yoxdur.

Başqa bir məsələni də mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbiyyat nəzəriyyəimiz ədəbiyyat tariximizlə, ədəbi təcrübələrlə müqayisədə son dərəcə zəifdir. Hətta mən deyərdim ki, bu müqayisənin özü belə son dərəcə gülünc görünərdi. Ona görə ədəbiyyatımızın nəzəriyyəsini elmi şəkildə, dünya praktikasına uyğun səviyyədə yaratmaq vəzifəsi gələcək ədəbiyyatşünasların üzərinə düşür.

M. Füzulinin bu beytini də yəqin ki, xatırlayırsınız:

Mən söyləməzəm ki, xaki-Bağdad,
Alayışı nəzmdəndir azad.

İndi biz onu demək istəmirik ki, guya bizdə ədəbiyyatşünaslıq elmi inkişaf etməyib. Xeyir, əsla belə deyil. Ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri ilə məşğul olan onlarla görkəmli ədəbiyyatşünasın adını çəkə bilərik. Həmid Arası, Əli Nazim, Mirzağa Quluzadə, Əziz Mirəhmədov, Məmməd Cəfər, Məmməd Arif, Cəfər Xəndan, Məmmədhüseyn Təhmasib, Mikayıl Rəfili, Feyzulla Qasımzadə, Əli Sultanlı, Əkbər Ağayev, Bəkir Nəbiyev, Məs'ud Əlioğlu, Qasım Qasımzadə, Yaşar Qarayev, Şamil Salmanov, Seyfulla Əsədullayev, Pənah Xəlilov, Qulu Xəlilov, Cəlal Abdullayev, Kamal Talıbzadə, Təhsin Mütəllibov və onlarla başqalarının tədqiqatlarında ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri yüksək peşəkarlıqla araşdırılıb.

Mə'lumdur ki, ədəbiyyat elm deyil, söz sənətidir və onun özünəməxsus bədii inkişaf qanunauyğunluqları vardır. Ədəbiyyatın müxtəlif problemlərini öyrənən elm sahəsi isə ədəbiyyatşünaslıq adlanır. Bədii əsərləri yüksək professionalıqla təhlil etməkdə, ədəbiyyatın sistemli tarixini yaratmaqda, bədii yaradıcılığın qanunauyğunluqlarını, nəzəriyyəsini, ədəbi prosesin mahiyyətini, istiqamətini öyrənməkdə bu elmin rolu olduqca böyükdür.

Ədəbiyyatşünaslıq elmi çoxşaxəlidir. Onun üç əsas sahəsi vardır: ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid və ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bu sahələrin hamısının tədqiqat obyektini bədii ədəbiyyat olsa da, onların araşdırma metodları arasında müəyyən fərqlər nəzərə çarpmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT TARİXİ – hər hansı bir xalqın ədəbiyyatının tarixini folklordan, şifahi ədəbiyyatdan tutmuş ta müasir ədəbiyyata qədər xronoloji ardıcılıqla araşdırır. Hər dövrdə, zamanda özünəməxsus şəkildə cərəyan edən ədəbi proses ictimai mühit nəzərə alınmaqla öyrənilir. Ədəbiyyat xalq həyatının aynası olduğundan, ədəbiyyat tarixi də xalqın ümumi tarixinin aparıcı nəhrlərindəndir. Ədəbiyyat tarixçisinin tədqiqat obyektini çox genişdir. O, həm yazıçının tərcümeyi-halını, həm də onun şəxsiyyətinin, yaradıcılığının formalaşmasında mühüm amil olan sosial və ədəbi mühiti araşdırır, eləcə də ədəbi əlaqələrin yaradıcılığa bu və ya digər dərəcədə təsirini nəzərdən, təhlil, araşdırma süzgecindən keçirir. Ədəbiyyat tarixi təkcə bədii ədəbiyyatı yox, həm də müəyyən tarixi mərhələdə yaranan, fəaliyyətdə olan, bədii yaradıcılığa təsir edən ədəbi tənqidi, elmi-nəzəri fikrin inkişaf yollarını da bədii ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqə zəminində öyrənir, tədqiq edir. Ədəbiyyat tarixi xalqın milli sərvətidir.

İftixarla deyə bilərik ki, Azərbaycanda zəngin ədəbiyyat tarixi, xalqımızın görkəmli şairləri, yazıçıları, dramaturqları, publisistləri və tənqidçiləri vardır.

ƏDƏBİ TƏNQİD – ədəbiyyatşünaslığın son dərəcə mühüm sahələrindən biridir. O, daim ədəbi prosesi izləyir, onun məziyyətlərini, uğur və nöqsanlarını araşdırır, bədii əsərlərə müasir həyatın tələbləri baxımından qiymət verir. Mir Cəlalin sözləri ilə desək, ədəbi tənqid "bədii əsəri sənət dilindən elmi dilinə çevirir və oxuculara aydın olmayan mətləbləri izah edir. Tənqidçi keçmiş klassik abidədən danışanda da onun tarixi əhəmiyyətindən daha çox müasir cəmiyyətə xidmətini qiymətləndirir, klassik ədəbiyyatın bu günkü ədəbiyyata kömək edən ənənələrini işıqlandırır."

Sovet dövründə ədəbi tənqid çox güclü və nüfuzlu idi. Təəssüf ki, indi ədəbi tənqid xeyli zəifləyib. Onun nüfuzlu sözünə hazırda

çox böyük ehtiyac vardır. Ədəbi tənqid susduğu üçündür ki, bir məqalə yazmağa qabiliyyəti çatmayanların cild-cild kitabları çıxır və bu, millətin ədəbi zövqünü korlayır. Hətta belə "əsərlər" haqqında tərif dolu məqalələr çap olunur, müəlliflər haqqında televiziya verilişləri hazırlanır. Qarın fəlsəfəsi əxlaq me'yarını üstələyir və bu, sosial bəlaya çevrilir.

Ədəbi tənqidin vəzifəsi bədii əsəri, ədəbi prosesi elmi şəkildə izah, şərh etmək, yazıçıya kömək göstərmək, oxucu ilə yazıçı arasında körpü olmaqdır. Ədəbi tənqid həm ədəbiyyat tarixi, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsi üçün material yaradır.

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ – bədii ədəbiyyatın nəzəri əsaslarından bəhs edir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyatşünaslıq elminin əsası, bel sütunudur. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi birdən-birə yaranmamış, bədii ədəbiyyatın inkişafı ilə müvazi surətdə o da inkişaf etmiş, sistemli bir şəkə düşmüşdür. Hər bir yazıcının, şairin ədəbi görüşləri, onların sənətə estetik münasibətləri sistemli ədəbiyyat nəzəriyyəsinin yaranması üçün əhəmiyyətli zəminə çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizamidən, Füzulidən tutmuş müasir dövrümüzədək yaşayan qüdrətli sənətkarların hamısının sənətə özlərinəməxsus estetik münasibəti olmuşdur. Hələ qədim zamanlardan Şərqdə və Azərbaycanda "**QƏVAİDİ-ƏDƏBİYYAT**" – yə'ni ədəbiyyat qayda-qanunları mövcud olmuşdur.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi poetika anlayışı ilə eyniyyət təşkil edir. Ümumi nəzəri qaydalarla birlikdə hər bir sənətkarın özünəməxsus poetikası olur. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi uzun və mürəkkəb bir yol keçmiş, ədəbi təcrübələr əsasında o da zənginləşmiş, sistemli bir nəzəriyyə səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Yeni məzmunlu, yeni formalı əsərlər ədəbiyyat nəzəriyyəsinin də zənginləşməsinə şərait yaratmışdır.

Antik dövrün klassik yunan filosoflarının əsərlərində ədəbiyyatın nəzəri əsasları haqqında maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Heraklitin, Demokritin, Sokratın, Platonun nəzəri görüşləri ədəbiyyatşünaslıq elminin gələcək inkişafına təkan vermişdir.

Aristotel isə öz məşhur "Poetika" əsəri ilə ədəbiyyat haqqında ilk nəzəri sistem yaratmışdır. Fransız yazıçısı Bualonun "Poeziya

sənəti" əsəri də ədəbiyyat nəzəriyyəsi tarixinin əhəmiyyətli əsərlərindən olmuşdur.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları sistemli bir elm kimi XVIII əsrdən öyrənilməyə başlanmışdır. Bu işdə maarifçilər daha səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Fransada M. F. Volterin, D. Didronun, Almaniyada Q. E. Lessinqin, İ. Q. Herderin, Rusiyada Lomonosovun, Radışevin, Belinskinin, Gertsenin, Çernışevskinin, Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundovun estetik görüşləri daha məzmunlu və əhəmiyyətli olmuşdur.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, onun qayda və qanunları bütün dünya ədəbiyyatının qabaqcıl ədəbi təcrübəsi əsasında formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından Cəfər Xəndanın, Mikayıl Rəfilinin, Mir Cəlal və Pənah Xəlilovun, Şəmistan Mikayılovun, Abbas Hacıyevin ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə yazdıqları dərsliklərdə dünya ədəbiyyatı təcrübəsindən istifadə meyilləri özünü göstər-məkdədir.

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbiyyat tarixi xalq yaradıcılığından – folklordan, klassik ədəbiyyat nümunələrindən tutmuş müasir ədəbiyyatımıza qədər yaranan bədii əsərləri, eləcə də yazıçılarımızın həyat və yaradıcılığını xronoloji ardıcılıqla, sistemli şəkildə öyrənən, ədəbi tənqid ədəbi prosesi daim izləyən, yeni yaranan bədii əsərlərə ilk qiymət verən, onların məziyyət və nöqsanlarını göstərən, ədəbiyyat nəzəriyyəsi isə bədii ədəbiyyatın nəzəri əsaslarını öyrənən elm sahələridir. Bu üç sahənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi ədəbiyyatın ümumi mənzərəsini dərin elmi-nəzəri əsaslarla canlandırmağa zəmin yaradır.

Ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında başqa elm sahələrinin: tarixin, fəlsəfənin, estetikənin, psixologiyanın, pedaqogikanın, sosiologiyanın, mətnşünaslığın, bibliografiyanın da yardımçı rolu vardır. Ona görə ki, ədəbiyyat həyatın müxtəlif tarixi mərhələlərini, insanların cəmiyyətdəki rəngarəng qarşılıqlı əlaqələrini, onların hiss və düşüncələrini, xarakterini, dünyagörüşünü, psixologiyasını əks etdirir.

Hərtərəfli biliyə malik yazıçı həm də müəyyən mə'nada öz dövrünün salnaməçisi, tarixçisidir. Lakin yazıçının yalnız faktların

əsiri olmaması, ümumiləşdirmələr aparması onun əsərindəki tarixi faktların məzmununu daha da dərinləşdirir. Görünür, məhz bunu nəzərə alan filosoflardan hansısa ədəbiyyatın həyatı tarixdən daha ətraflı əks etdirmək qüdrətinə malik olduğunu söyləmişdir.

Ayrı-ayrı epoxalarda yaşayan sənət adamları həm də öz zamanələrinin mütəfəkkiri, filosofu, psixoloqu, tərbiyəçisi olmuşlar. Ona görə də müxtəlif sahənin elm adamları hər hansı bir dövrün fəlsəfəsini, ictimai görüşlərini, pedaqoji fikir tarixini öyrənərkən bədii ədəbiyyatdan əsas mənbə kimi bəhrələnmiş, bu əsərlərdəki hadisə və faktlara əsasən öz qənaətlərini əsaslandırmağa çalışmışlar.

Əgər ədəbiyyatşünas ictimai elmlərdən baş çıxara bilməsə, müxtəlif xarakterli qəhrəmanların hərəkət və davranışlarını dəqiq mə'yarla qiymətləndirə bilməz, onun təhlilləri quru, cansız olar.

Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatından heç bir cəhətdən – istər məzmun, istərsə də forma cəhətdən geri qalmır. Biz fəxrle deyə bilərik ki, zəngin ədəbiyyat tariximiz, dünya səviyyəsinə çıxma biləcək şair və yazıçılarımız var. Lakin təəssüf ki, Azərbaycan ədəbiyyatı dünya səviyyəsində təbliğ olunmayıb. Bizim görkəmli sənətkarlarımızı xaricdə qətiyyənlər tanıyırlar. Görünür, bu sahədə də gələcək ədəbiyyatşünaslarımızı məs'uliyətli vəzifələr gözləyir. Bizə indi elə ədəbiyyatşünaslar lazımdır ki, onlar klassik və müasir ədəbiyyatımızı mükəmməl bilsinlər, dünya ədəbiyyatından xəbərdar olsunlar.

Çernuşevski yazırdı: "Predmetin tarixi olmadan onun nəzəriyyəsi də mümkün deyildir. Nəzəriyyəsiz predmetin tarixi haqqında isə söhbət belə gedə bilməz." Elə buna görə də ədəbiyyat tarixinin, ədəbi tənqidin və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin qarşılıqlı əlaqəsi olduqca vacibdir. Ədəbiyyatşünaslıq elmi məhz bu üç özülün, sütunun üstündə dayanır.

ÜMUMİ NƏZƏRİ PRİNSİPLƏR

BƏDİİ ƏDƏBİYYATI ÖYRƏNMƏNİN METODOLOGİYASI

Bədii ədəbiyyatı araşdırmağın metodları haqqında söhbət açmazdan əvvəl, metodologiya və onun mahiyyəti haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Yunan mənşəli metodologiya termini "metodos" və "loqos" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir və mənası metodlar haqqında elm deməkdir. Metodologiya ayrı-ayrı elmlərin metodları haqqında təlimdir.

"Müasir elmdə metodologiya hər şeydən əvvəl elmi və əməli fəaliyyət metodları və üsullarının yaranması, inkişafı və bir-birini əvəz etməsi qanunauyğunluqları haqqında elm kimi başa düşülür. Elmi idrak metodlarının nəzəri əsaslandırılması inkişaf etməkdə olan elmlərin tələbatından doğmuşdur." (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı, 1982, VI cild, s. 459).

Metodologiya elminin banisi sayılan F. Bekon "Yeni Orqanon" əsərində bu elmin mahiyyəti və vəzifələri haqqında ilk dəfə məlumat vermiş, onun gələcək inkişaf perspektivlərini elmi şəkildə müəyyənləşdirmişdir. Filosofun "Həqiqi biliyə həqiqi metod vasitəsilə nail olmaq mümkündür" fikri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Metodologiya haqqında R. Dekartın və Hegelin təlimi bu sahədə atılan yeni uğurlu addımlar olmuşdur. Hegelin fikrincə, metod məzmunun hərəkətidir və buna görə də məzmunla əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir.

Marksizm-leninizm klassikləri metodologiyayı təkcə dünyanı dərk etmək metodu kimi deyil, həm də onu dəyişdirmək haqqında

tə'lim səviyyəsinə qaldırılmışlar. Sovet dövründə bədii ədəbiyyata, incəsənət əsərlərinə məhz bu tə'lim əsasında qiymət verilmişdir. Ədəbiyyat işi ümumproletar işinin son dərəcə mühüm təkərciyi, vintciyi, ideologiyanın, sinfi mübarizənin başlıca silahı hesab edilmişdir.

Mə'lumdur ki, ədəbiyyatşünaslıq elminin tədqiqat obyektii bədii ədəbiyyatdır. Bədii ədəbiyyatı isə müxtəlif baxımdan, müxtəlif nöqteyi-nəzərdən tədqiqata cəlb edib araşdırmaq, onun məziyyət və nöqsanlarını müxtəlif dünyagörüşü, estetik prinsip istiqamətində şərh etmək olar. Bədii əsərlər müxtəlif bədii metodlarla, müxtəlif ədəbi üslublarda yazıldığı kimi, sənət əsərlərini də ayrı-ayrı istiqamətdə, ayrı-ayrı metodlarla tədqiq edib qiymətləndirmək olar.

Araşdırıcıların, tədqiqatçıların təkcə elmi səviyyəsindən, nəzəri hazırlığından yox, həm də onun məramından, istəyindən, dünyagörüşündən, ictimai hadisələrə münasibətindən çox şey asılıdır. Eyni predmetə müxtəlif prizmadan baxmaq, onu müxtəlif şəkildə qiymətləndirmək olar. Eyni adama biri dost, biri bacı, biri sevgili, biri övlad, biri tələbə kimi baxa bilər. Bədii ədəbiyyat da belədir. Eyni bir əsəri müxtəlif istiqamətdə, müxtəlif əxlaqi, sosioloji və nəzəri prinsiplər əsasında araşdırmaq, onun məziyyət və nöqsanlarını göstərmək üçün məhz metodoloji yanaşma vacibdir. Məsələn, Səməd Vurğunun "26-lar" poeması sovet dövründə təhlil edilərkən ondakı inqilabi ruh, sinfi düşməyə qarşı barışmaz mövqe başlıca me'yar götürüldüyündən, xalqımızın qəddar düşməni Şaumyan və onun məsləkdaşları təriflənir, Məmmədemin Rəsulzadə kimi qeyrətli vətən oğlu, Demokratik Azərbaycan Respublikasının yaradıcılarından biri nəinki tənqid, hətta təhqir olunurdu. İndi zaman dəyişdiyi üçün əsəri yeni me'yarla təhlil etmək, araşdırmaq zərurəti meydana çıxır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıq elmi özündən əvvəlki tarixi mərhələlərdə yaranmış ədəbiyyatı tədqiq etmə metodlarını araşdırıb safçürük etməli, onun qabaqcıl ən'ənələrindən günün tələbləri baxımından bəhrələnməyi bacarmalıdır.

Mifoloji nəzəriyyə, mədəni-tarixi metod, müqayisəli-tarixi metod, formal metod, sosioloji metod, strukturalizm və s. bu kimi metodlar tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində ayrı-ayrı dünyagörüşünə malik filosoflar, nəzəriyyəçilər tərəfindən yaradılmış, dünya ədəbiyyatını həmin prinsiplər əsasında araşdırıb qiymətləndirmək meylini özünü göstərmişdir.

Mifoloji nəzəriyyənin yaradıcıları mifologiyaları ədəbiyyat və incəsənətin mənbəyi hesab etmişlər. F. V. Şellingin və Şlegel qardaşlarının nəzəri-estetik görüşləri mifoloji məktəbin fəlsəfi əsasını təşkil etmişdir. Almaniya Qrimm qardaşları, V. Şvarts, A. Kun, V. Manhardt, İngiltərədə M. Müller, C. Koks, İtaliya A. De Qubernatis, Fransada M. Breal, İsveçdə A. Pikte, Rusiyada A. N. Afanasyev, F. İ. Buslayev, A. A. Potebnya mifoloji nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Onlar romantik konsepsiyaya əsaslanmış, yaradıcılıqda mifoloji süjetlərdən, folklor ənənələrindən bəhrələnməyi ən düzgün yol hesab etmişlər.

Mədəni-tarixi metodun nümayəndələri ədəbiyyatı həyatla, tarixi inkişafı, mühitlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənmək prinsipini əsas götürmüşlər. Bu metodun yaradıcısı İ. Herderin XV111 əsrin sonunda irəli sürdüyü "ədəbiyyat və incəsənəti tarixi genetik baxımdan öyrənmə" prinsipini İ. Ten daha da inkişaf etdirmiş, bədii ədəbiyyatın ictimai psixologiyasının inkişafı əsasında yaranmasını əsaslandırmağa çalışmışdır. Mədəni-tarixi metodun nümayəndələri coğrafi amillərə – iqlimə, təbiətə, xarakteri formalaşdıran sosial tarixi mühitə, irqə, temperamentə xüsusi əhəmiyyət verməyi zəruri saymışlar. Müqayisəli-tarixi ədəbiyyatşünaslığın formalaşmasında mədəni-tarixi metodun böyük rolu və əhəmiyyəti dənilməzdir. Bu tarixi metodun vətəni Almaniya və Fransa olmuşdur.

Müqayisəli-tarixi metod - hər hansı bir xalqın ədəbiyyatını digər xalqların ədəbiyyatı ilə müqayisə zəminində araşdırıb təhlil etmək prinsipini əsas götürürdü. Bu prinsip dünya xalqlarının ədəbiyyatının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyə zəmin yaradır, ədəbiyyatın bəşəri dəyərlər istiqamətində inkişafına tə-

kan verən amilə çevrilirdi. İndinin özündə də qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və xalqların bir-birinə yaxınlaşmasına şərait yaradır.

Nəinki ədəbiyyatşünaslıqda, eləcə də tarixdə, sosiologiyada, dilçilikdə, etnoqrafiyada, psixologiyada, hüquqşünaslıqda müqayisəli-tarixi metod son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Formal metod. Ədəbiyyatın qanunauyğunluqlarını öyrənərkən məzmunu e'tinasız yanaşib, bədii formaya üstünlük vermək formal metodun başlıca prinsipidir. "Sənət sənət üçündür", "xalis incəsənət" uğrunda şüarı formalizmin mahiyyətini başa düşməyə kömək edir. Formal metodun nümayəndələri bədii yaradıcılıqda cəmiyyətin, həyatın inkişaf qanunauyğunluqlarının, sosial mühitin, sənətkarın dünyagörüşünün rolunu inkar edirdilər.

Əlbəttə, bədii əsərin forması, onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq bütün bunlar əsərin əsas məzmununun ifadəsinə yardımçı olmalıdır. Məzmun və forma vəhdəti ədəbi uğurların rəhnidir.

Sosioloji metod isə ədəbiyyata, sənət əsərlərinə yalnız sinfi nöqteyi-nəzərdən qiymət verməyi tələb edirdi. Onun nümayəndələri hesab edirdilər ki, sosial mühit hər şeyi həll edir, sənətkar, onun dünyagörüşü, fəal həyat mövqeyi bədii yaradıcılıqda o qədər də önəmli rol oynamır.

Strukturalizm humanitar elm sahələrində, o cümlədən də ədəbiyyatşünaslıqda müəyyən struktur metodlardan, modellərdən istifadə etməklə araşdırmalar aparmağa daha çox üstünlük verirdi. XX əsrin birinci yarısında yaranan strukturalizmin bünövrəsini Praqa məktəbinin nümayəndələri qoymuşlar.

Göründüyü kimi, ədəbiyyatı, incəsənəti müxtəlif metodlarla, prinsiplərlə öyrənmə meyli təsadüfi xarakter daşımamışdır. Əlbəttə, bu metodların hərəsinin özünəməxsus məziyyət və nöqsanları vardır. Onların hamısının ən yaxşı cəhətlərindən bəhrələnmək ancaq ümumi işin xeyrinə ola bilər. Lakin bu zaman yeni dövr, onun tələbləri, dünya ədəbiyyatının, incəsənətinin ümumi estetik prinsipləri, hər xalqın özünəməxsus milli adət-ənənələri, əxlaq baxışları, dünyagörüşü mütləq nəzərə alınmalıdır. Dövrün, zama-

nın tələbi ilə yaranan, xalqımızın əxlaqi görüşlərini, psixologiyasını, təfəkkür tərzini özündə cəmləşdirən yeni milli metodologiya ədəbiyyat tariximizi yeni istiqamətdə araşdırmağa, qəhrəmanların hərəkət və davranışlarına müsir baxımdan qiymət verməyə şərait yaradır, tədqiqatçıya yeni istiqamət verir. Müasir mərhələdə bəşər sivilizasiyasının əsrlərin sınağından çıxmış bütün nəzəri estetik prinsiplərindən xalqımızın, qabaqcıl dünya dövrləri ilə mədəni iqtisadi əlaqələri gündən-günə genişləndirən azad, suveren respublikamızın, dövlətimizin maraqları istiqamətində istifadə etmək zərurəti meydana gəlir.

Müasir dövrümüzdə nəzəri prinsiplərin hamısından yaradıcı şəkildə bəhrələnməyin rolu olduqca vacibdir. Dünya ədəbiyyatı və incəsənətinin ən gözəl, xarakterik nümunələri əsasında formalaşan estetik prinsiplərin, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin metodoloji əhəmiyyəti böyükdür. Bu prinsiplər əvəzsiz bədiilik meyarları kimi müasir əsərlərə qiymət verərkən indi də tədqiqatçıya nəzəri-estetik istiqamət verir, onun yardımçısına, məsləhətçisinə çevrilir.

İndi "imzalar içində imzası" olan, bayraqlar içində bayrağı dalğalanan ölkəmiz yeni demokratik yaşayış prinsipləri əsasında öz inkişafını davam etdirir ki, bu da yeni metodologiyanın formalaşmasına zəmin yaradan mühüm amilə çevrilmişdir.

Hazırkı dövrdə milli-mə'nəvi, dini və bəşəri dəyərlərin nəzərə alınması bədii və elmi yaradıcılığın istiqamətini müəyyənləşdirən ən vacib amillərdən birinə çevrilmişdir. Yeni milli metodologiya ədəbiyyatşünaslıq elmimizin də yeni istiqamətdə inkişafına şərait yaratmışdır.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN İDRAKİ VƏ TƏRBİYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

Ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin insanların dünyanı dərk etməsinə, həyatın rəngarəng qanunauyğunluqlarını anlamasına müstəsna köməyi təkzibolunmaz həqiqətdir.

Məhəmməd Peyğəmbərin məşhur bir kəlamı var: "Elmi beşikdən qəbrədək öyrənin." İnsan ağı kəsən gündən ömrünün sonuncu dünyanı, kainatı, təbiəti, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri öyrənməyə can atır. Bu prosesdə ona şəxsi müşahidələri, əməli-təcrübi və hissi-idraki ilə birlikdə bəşəriyyətin həyat təcrübəsi, zaman-zaman yazılıb insanlara yadigar qoyulmuş elmi-ədəbi irs də kömək edir. İnsan oxumaqla çox şey öyrənir, əcdadlarımızın, bizdən əvvəl yaşayanların zəngin həyat və bədii təcrübəsi əsasında öz ömür yoluna nəzər salır, dünyanı, həyatı dərk etməyə çalışır. Maksim Qorki təsadüfi bu qənaətə gəlməmişdi ki, ədəbiyyatın məqsədi insana özünü dərk etməkdə kömək etməkdir.

İnsan bədii ədəbiyyatı oxuya-oxuya çox şey öyrənir. Ədəbiyyat həyatın bədii in'ikası olduğundan, təkcə idraki yox, həm də emosional tə'sir gücünə malikdir. Bədii ədəbiyyat insanın mə'nəvi-əxlaqi zənginləşmə prosesini gücləndirir, onun xarakterinin, dünyagörüşünün, estetik zövqünün formalaşmasına yardımçı olur. Ədəbiyyat insan hissələrini həmişə ovxarlı saxlayır, oxucunun ürəyində müqəddəs duyğular oyadır, insanı insan kimi yaşamağa səs-ləyir.

Elm də, ədəbiyyat da dünyanın dərkinə kömək edir. Ancaq onların həyatı əks etdirmək yolları başqa-başqadır. Elmdə dəqiq faktlar, rəqəmlər nəzərə alınarsa, ədəbiyyatda bədii in'ikas ən aparıcı vasitədir. Elm üçün quru məntiqi mülahizələr, ədəbiyyat üçün isə obrazlılıq, hisslərlə yoğrulmuş bədii təsvir xarakterikdir. Alim daha çox insan təfəkkürünə tə'sir edərsə, yazıçı daha çox insan qəlbinə, insan hissələrinə hakim kəsilir. Elmi mühakimə üçün terminlər, bədii təsvir üçün isə poetik elementlər, obrazlı ifadələr daha xarakterikdir. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, ədəbiyyat elmilikdən uzaqdır. Aristotel təsadüfi demirdi ki,

poeziyanın qaynağında müəyyən bir bilik dayanır. Məhəmməd Füzuli elmsiz şe'ri özulsüz divara bənzədirdi.

Elmin də, ədəbiyyatın da tədqiqat, təsvir obyektı həyatdır. Ancaq onlar həyat hadisələrinə, faktlara ayrı-ayrı prizmadan baxır, onları özünəməxsus formada əks etdirirlər. Elmi üslubun öz, bədii üslubun isə öz funksiyası, əksətdirmə üsulları, metodları vardır. Ədəbiyyat üçün bədii, obrazlı idrak daha xarakterikdir. Şair, yazıçı alimdən fərqli olaraq hadisələri obrazlı şəkildə görür və sənətin gücü ilə onu adi insanlara da göstərməyə çalışır.

Elmin də, konkret sahələri var. Bədii təsvir isə sərhəd tanımır. Yazıçı bədii təsvir vasitəsi ilə alimlərin gəldikləri elmi qənaətləri öz oxucusuna çatdırır. Elmi təsvirə nisbətən bədii təsvir adi oxucu tərəfindən daha asanlıqla qavranılır.

Digər tərəfdən, hər hansı bir dövrü, epoxanı bədii təsvirin mərkəzinə çəkən, zəngin insan xarakterləri yaradan yazıçı tarixçilərə, sosioloqlara, psixoloqlara öz yeni tədqiqatları üçün zəngin material verir. Həyat həqiqətlərini bədii həqiqət səviyyəsinə qaldıran sənətkarlar oxucunun dünyagörüşünü genişləndirir, sosial münasibətlərin, insanın zəngin, mürəkkəb daxili aləminin bədii şərhini verir, idrak prosesinə fəal təsir göstərirlər. Bədii əsərlərin qəhrəmanları insanın dostuna, sirdaşına, məsləhətçisinə çevrilirlər. Bədii ədəbiyyatın məhz bu cəhətlərini nəzərə alan Çernişevski onu "həyat dərslisi" adlandırır.

Ədəbiyyat dünyanın dərkinə kömək etdiyi kimi, insanların mə'nəvi tərbiyəsində də mühüm rol oynayır. Elə ədəbiyyatın "ədəb" sözündən olması onun mahiyyəti, məqsədi, tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında az söz demir. Ədəbiyyat vətənpərvərlik, humanizm, mərdlik, xeyirxahlıq, dözümlülük, zəhmətsevərlik, vəfa, sədaqət və onlarca bu kimi əxlaqi sifətlərin formalaşmasına olduqca böyük təsir göstərir. İnsanlar oxuduqları əsərlərin müsbət qəhrəmanlarına bənzəməyə çalışırlar. Ədəbiyyat həm də səfərbəredici qüvvəyə malikdir.

İnsan çox şey öyrəndikcə, özünün kiçikliyini, ulu yaradanın ilahi gücünü, təbiətin qanunauyğunluqlarını anlayır, onun xarak-

terindəki "mənəm-mənəmlik", lovgalıq hissini sadəlik, təvazökarlıq əvəz edir.

Bədii ədəbiyyat həyatla qarşılıqlı əlaqədədir. Onun əsas məzmununu həyat hadisələri təşkil edir. Ədəbiyyat həyatın bədii in'ikasını verir. Ancaq onun işi bununla bitmir. Çünki məqsəd təkcə əsərin yazılması deyil, yaranan şe'r, poema, hekayə, roman... vasitəsi ilə insanlara tə'sir etmək, gələcək fəaliyyətlərində onlara yardımçı olmaqdan ibarətdir.

Bədii əsər təkcə dünyanın dərkinə kömək etməklə öz misiyasını yerinə yetirmir. O, eyni zamanda tükənməz zövq, həzz mənbəyidir. Deməli, bədii əsərin həm də estetik əhəmiyyəti vardır; o, insanların qəlbində gözəllik duyğusu oyadır, oxucunu həyəcanlandırır, duyğulandırır, kövrəldir. Təbiət gözəlliklərinin, insanın həm zahiri, həm də daxili dünyasının, onun hiss və həyəcanlarının yüksək bədii sənətkarlıqla əksi oxucuya zövq verir, tükənməz həzz mənbəyinə çevrilir.

Norveç şairi və tənqidçisi Yuhan Sebastyan Velhavcnin sözləriylə desək: "Unutmaq lazım deyil ki, incəsənətin, o cümlədən də poeziyanın ən əsas məqsədi gözəllikdir." (Писатели Скандинавии о литературе. Москва, 1982, с. 163).

Bədii əsərdə məzmun və formanın harmoniyası, ritm, ahəngdarlıq, simmetriya, bədii ifadə gözəlliyi də estetik tərbiyədə az rol oynamır. Həyatın gözəlliyi sənətin gözəlliyi ilə qovuşanda, dialektik vəhdətdə olanda bədii əsərin emosional tə'sir gücü, sirayətəddici qüvvəsi daha da artır, insanın qəlbində gözəllik duyğusu oyadır.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, ^{milli}ədəbiyyatın həm idraki, həm tərbiyəvi, həm də estetik əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

UŞAQ ƏDƏBİYYATI, ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Ədəbiyyatın idraki və tərbiyəvi əhəmiyyətindən söhbət açarkən istər-istəməz uşaq ədəbiyyatı, onun məqsəd və vəzifələri haqqında danışmaq zərurəti meydana çıxır. Ona görə ki, dünyanın poetik dərki uşaq ədəbiyyatından başlayır. Gələcəyin vətəndaşını məhz uşaq ədəbiyyatı vasitəsi ilə tərbiyələndirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bir dəfə görkəmli ispan şairi Federiko Qarsia Lorkadan soruşurlar ki, nə üçün sənin şe'rlərin mə'nalı, qısa və aydındır? Lorca gülümsünərək belə cavab verir: "Ona görə ki, mən şe'r yazanda həmişə gözlərimin qarşısında balaca bir qız uşağı canlanır. O, özündən hündür gülü dərmək üçün boylanır, ancaq əli çatmır."

Uşaq ədəbiyyatı nəinki özündən hündür gülə, eləcə də günəşə, aya, gələcəyə boylan bəşər övladının ədəbiyyatıdır. Ancaq təəssüf ki, çox vaxt uşaq ədəbiyyatına barmaqarası yanaşıblar, onu uşaq-muşaq ədəbiyyatı hesab edənlər də tapılıb. Lakin günəşi qara buludlarla örtmək mümkün olmadığı kimi, uşaq ədəbiyyatını da danmaq, inkar etmək düzgün deyil. Uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Həyatda elə bir problem yoxdur ki, uşaq ədəbiyyatında ona toxunmaq mümkün olmasın. Yerin altını da, üstünü də bilən müasir uşaq həyatın bütün problemləri ilə maraqlanır, dünyanı dərk etməyə çalışır.

Uşaqların maraq selini tənzimləmək, onu lazımı məcraya yönəltmək üçün uşaq ədəbiyyatının rolu əvəzsizdir. Həmişə mə'lumdur ki, bəşər övladı dünya, kainat, təbiət, cəmiyyət və sair haqqında gərəqli informasiyaların əksəriyyətini körpə vaxtlarından hafizəsinə həkk eləyir. Elə buna görə də uşağın gələcək dünyagörüşünün formalaşmasında, onun layiqli vətəndaş kimi böyüməsində uşaq ədəbiyyatını əvəz edə biləcək ikinci bir vasitə yoxdur.

Uşaq ədəbiyyatı ilə böyük ədəbiyyatın hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olsa da, onların arasında Çin səddi çəkməyə də ehtiyac yoxdur. Yaxşı uşaq ədəbiyyatı nümunələrini